

ПРО СУСПІЛЬНІ ІДЕОЛОГІЇ

Володимир Єрмоленко,
Ph.D у галузі філософії,
кандидат філософських наук,
старший викладач НаУКМА,
письменник, перекладач

Віктор Оксенюк (В. О.): Я дуже радий познайомити вас із Володимиром Єрмоленком, українським філософом, журналістом, управлінцем, письменником, композитором, батьком трьох дітей, перекладачем і викладачем НаУКМА. Це все — одна особистість, у якій на достатньо високому рівні поєднуються усі згадані ролі. Сьогодні Володимир Єрмоленко, в першу чергу, говорить з нами як філософ про ідеологію. З одного боку, бесіда ця непроста, а, з другого, обов'язкова в рамках Президентської МВА, бо у своїх розмислах ми заходимо у сферу соціального, політичного, раз-по-раз тут виринає питання ідеології та ідеологій, отже є необхідність його з'ясувати. Одразу скажу, що ми не випадково запросили Володимира Єрмоленка висвітлити це питання, бо зовсім недавно вийшла у світ його книжка «Плинні ідеології», яка 2018-го року виявилася однією з найпопулярніших на останньому Книжковому Арсеналі. Володимире, Вам слово!

Володимир Єрмоленко (В. Є.): Дуже дякую за представлення. Всім добрий день! Маємо поговорити з вами про ідеологію тут і тепер. Відтак у нас із вами дуже непросте завдання: за дві години зрозуміти, що відбулося з Європою за останні два століття. Але спробуємо спершу разом у діалозі збагнути, що для вас є ідеологія? В принципі це поняття звучить постійно, я думаю, вам воно знайоме, але як ви його розумієте?

Коментар учасника: *Це міф, у який вірять люди.*

В. Є.: Міфи, гаразд, зафіксували.

Коментар учасника: *Міфи не в плані давньогрецьких переказів, а міфи у плані нематеріальних речей, у які люди вірять, тобто міфом може бути економічний устрій, так само активізм можна назвати міфом.*

В. Є.: Добре, так, це дуже цікаво. Ще.

Коментар учасника: *Це якась ідея, спільна для певної кількості людей.*

В. Є.: Добре.

Коментар учасника: Систематизована ідея.

Коментар учасника: Набір постулатів для домовленості.

Коментар учасника: Казки.

В. Є.: Ідеологія — це добре чи погано?

Коментар учасника: Це неминуче.

В. Є.: Сокира — це добре чи погане? Дуже добре, що ви вжили поняття «сокира», тому що ми з вами спробуємо подивитися, як ідеологія переходить від режиму міфу в режим інструменту. Чи вона переходить сьогодні? Бо в міф треба вірити. В сокиру не треба вірити, вона є, ви нею просто щось робите. Гаразд, давайте тоді дуже просто я спробую означити, що ідеологія (це не наукове визначення, просто мої фантазії) — це справді набір ідей, які якось описують світ і з огляду на цей опис містять якусь програму дій. Програма дій — ми зараз передусім говоритимемо про політичні ідеології, як змінити суспільство, як організувати суспільство, куди його спрямувати. Коли взагалі з'являється сам феномен ідеології? Він з'являється в епоху Французької революції, 1789 рік. Яка головна дилема була тоді в суспільстві? Зараз я про це спробую поміркувати. Головна дилема полягала в тому, на що потрібно зіпертися: на традицію, ми спираємося на традицію (тобто на якісь віки, релігійні якісь традиції), чи соціальне новаторство, революцію? В останньому випадку ми повністю перетворюємо суспільство. Був такий персонаж, якого звали *Дестют де Трасі* (це епоха Наполеона, тобто це кінець революції, і початок доби Наполеона). Він вигадав саме поняття ідеології, ідеологія не існувала в епоху Стародавньої Греції, хоча це грецьке поняття.

Що воно означає? Це ідея + логос. Логос — розум, глузд, знання або Слово. Ідея — це ідея. Трасі вважав, що ми маємо побудувати якусь нову науку, яка б аналізувала те, що

відбувається у нашому мозку. Бо те, що відбувається у нашому мозку, ми найкраще розуміємо. Це те, що відбувається у нашій голові. Якщо ми розробимо науку про ідею, тобто зможемо повністю зрозуміти, як функціонують ідеї, вважав цей чоловік, ми зможемо отримати абсолютні знання, відповідь на всі питання. Друга ключова фігура в історії ідеології — це людина, яку ви всі знаєте, — Карл Маркс. Німецький філософ, який жив у ХІХ ст., засновник марксизму. Що говорить марксизм? Марксизм нам говорить, що ідеї — це все фантики, туфта, вигадки. Ідеї — це, як пелікани на картині Олександра Ройтбурда, — спершу ми їх вигадуємо, потім вони зникають. Справжньою основою знання має бути матерія. Матерія для Маркса — це передусім економіка. Яка у вас економіка, такі у вас будуть й ідеї, тобто матерія стосовно ідеї первинна. Але парадокс у тому, що (ви сказали, що ідеї — це міф) Маркс намагався якимось чином звільнити людство від цих химерних ідей і сказав: «Давайте аналізувати економіку, давайте дивитися на те, що ми називаємо базисом, давайте дивитися, як функціонує капіталізм, чому він призводить до таких і таких ідей». Але сам марксизм врешті-решт став дуже потужною ідеологією, де ти ніяк не можеш ступити кроку ані вліво, ані вправо. Хто з вас застав Радянський Союз? Хто вивчав матеріалізм в університеті?

Коментар учасника: *Вже ні.*

В. Є.: Вже ні, але, можливо, ви пам'ятаєте книжки 70-х років, які давали дуже чіткі питання. От ви відкриваєте тодішню книжку про Шекспіра, і вам кажуть, що Шекспір — це представник британської буржуазії і так далі. Тобто сам марксизм став ідеологією, попри те, що він намагався нібито проти цього боротися, тобто фактично ідеології — це коли людство, суспільство формулює певний набір ідей і вважає, що цей набір ідей повністю ідеально описує світ і відповідно скеровує нас до якоїсь дії, наприклад до пролетарської революції. А тепер давайте подивимося, як ці ідеї революціонізувалися, бо я вам буду багато історій наводити, приклади з історії ідей, але це важливо для того, щоб ми зрозуміли,

де ми тепер, бо зараз ми — у світі, де є Трамп. Хто такий Трамп? Сьогодні ми у світі, де є Орбан. Хто такий Орбан? Прем'єр Угорщини... Тепер ми — у світі, де є новий авторитаризм, і спробуймо зрозуміти, чому воно туди рухається.

По-перше, як ми класифікуємо ідеології? Найпростіша класифікація — це ліве і праве. Знаєте ці поняття, так? Ми кажемо: ультраліві, ультраправі, праві ідеології, ліві ідеології, от давайте спробуємо зрозуміти, що таке лівий і що таке правий. Що для вас ліві, хто це такі в політиці?

Коментар учасників: *Соціалісти. Комуністи. Гуманісти.*

В. Є.: Окей, добре, хто такі праві?

Коментар учасників: *Націоналісти. Демократи. Капіталісти. Ліберали в економічному сенсі. Де є сили. Глобалісти...*

В. Є.: Чи антиглобалісти? Хоча ми зараз подивимось, як воно змінюється. Але ви в чомусь праві.

Коментар учасника: *Усе змішалось...*

В. Є.: Усе змішалось... От якраз про це моя книжка, що все змішується. Але нам все ж таки треба в цьому змішуванні розібратися, яка логіка, бо змішування — воно ж не змішується просто так. Те, що ви сказали, — абсолютно правильно, але воно історично змінюється, і нам треба зрозуміти, як воно змінюється. Звідки іде ліве і праве? Воно знову ж таки походить від Французької революції. Що зробила, тобто чим вона визначила XIX і XX століття? Вона фактично поставила під сумнів ідею суспільства, яке панувало доти: середньовіччя, бароко і так далі. Ідея суспільства була проста: є Бог, він призначає короля, а той вже править народом. Французька революція сказала: «Бог? Не знаю такого, ніколи не бачив. Король — стратимо. Народ? Народом не правлять, це народ править, тому народ призначає собі короля, або суверена, а щодо Бога, ми ще подумаємо». І насправді, замість Бога з'явилися якісь інші ідеї якогось божества.

В. Є.: До певної міри так. Король обирає Бога, тобто він обирає собі ідеологію, він вибирає собі божество. Це ідея, зрештою, суспільства, в якому ми нині живемо. Чи ви уявляєте собі в сучасній Україні активне побутування, приміром, ідеї, згідно з якою ми маємо знову встановити монархію, монархію має призначити Бог. Це складно собі уявити. Ідея демократії, ідея суверенітету нації — це породження останніх двох століть, не більше, це Французька революція. Легітимація влади іде знизу, а не зверху. Але в епоху Французької революції все було не так очевидно: праві — це були люди, які були б отут, чому праві і ліві? Тому що в Національній асамблеї Франції вони сіли по праву руку від тоді ще живого короля, а ліві сиділи по його ліву руку. Ліві хотіли оцього суспільства, праві хотіли отого. Тобто праві — це ієрархія, монархія, традиція, релігія, причому, що дуже важливо, — легітимізовані. Ліві — це революція, народ, нові форми правління, судочинства і так далі.

Оце велике протистояння — це головне протистояння XIX століття, у цьому протистоянні проходить усе XIX століття, в тому числі і в Україні: Тарас Шевченко в цьому живе, Іван Франко в цьому живе і так далі. Ліві — це революція і прогрес, праве — це традиція і релігія. Але проблема в тому, що в певний момент ліві практично розпадається на дві сили: з одного боку, ми маємо буржуазію, яка каже: «Ми хочемо капіталізму». А, з другого боку, ми маємо пролетаріат або бідняків, які кажуть, що вони хочуть соціалізму. І тихцем-бігцем, мало-помалу історія поступово змінюється так, що оце протистояння стає головним і для XX століття. У повоєнному XX столітті, після Другої світової війни, яке головне протистояння? Що таке «холодна війна»? Це — соціалізм (або комунізм) проти капіталізму. І тоді вже отут (ті, хто за соціалізм) у нас ліві, а тут (ті, хто за капіталізм) у нас праві. Хтось із вас дуже добре сказав, що праві — це ліберали в економіці, звідки це з'являється? Це з'являється в епоху 70-80-х років, коли в Британії виникає така людина, як Маргарет Тетчер, коли в Америці виникає така людина, як Рональд Рейган, а у Франції — Франсуа Міттеран.

Голос від учасників: *Правий блок, так?*

В. Є.: Не те, щоб правий блок. Адже Міттеран був соціалістом — це теж великий парадокс, але фактично ці люди у 70–80-ті роки ХХ ст. сказали (я зараз поясню, чому вони так сказали, бо це дуже цікава еволюція європейських суспільств ХХ століття): «В нашому суспільстві недостатньо економічної свободи, ми занадто фокусуємося на ідеї рівності (і насправді під впливом соціалістичних інтенцій суспільства були сфокусовані на цій ідеї), нам треба те, що називається лібералізацією економіки, тобто нам треба зменшити податки, зменшити роль профспілок, зробити так, щоб бізнесу було добре». І все: відтоді це вже — праві, і хай як це парадоксально, бо це консерватори, Тетчер, Рейган — це консерватори. Але консерватори ХІХ ст. стверджували: «Жодної свободи! Ми не можемо давати свободу, в нас ієрархія, монарх, традиція». Однак ХХ століття все змінює, і тепер якраз праві, капіталісти, стверджують: «Свобода — це головна цінність». Чому це важливо? Бо за мить ми перейдемо до іншої теми, і ви зрозумієте, як воно впливає на те, що відбувається сьогодні.

Тепер давайте подумаємо, подивимося, що відбулося у ХХ столітті. У ХХ столітті, якщо вести мову про ідеологію, сталися, я би сказав, дві головні події, два головні блоки подій: перший блок подій — це тоталітаризм. Другий блок подій — це побудова в Європі та Америці (до певної міри передусім у Європі) такого поняття, як «соціальна держава». І вони дуже між собою пов'язані. Що таке тоталітаризм? По-перше, які приклади тоталітаризму ви знаєте?

Коментар учасника: *Комунізм.*

Голос від учасників: *Лівія. Кадафі.*

Коментар учасника: *Але вона ж не тоталітарна, а авторитарна була.*

В. Є.: Чим авторитаризм відрізняється від тоталітаризму?

Голос від учасників: *Не такий жорсткий, менше зіпертий на страх, більше на авторитет.*

В. Є.: Авторитаризм будується на авторитеті: є людина, лідер і до певної міри ми всі їй коримося. Тоталітаризм вимагає повного розчинення особистості в режимі, тоталітарний означає тотальне підпорядкування особистості владі, передбачає, що всі люди повинні, якщо говорити науковою мовою, інтеріоризувати в собі цей режим, тобто внутрішньо стати його частинкою, цілком і повністю довіритися йому.

Коментар учасника: *Північна Корея.*

В. Є.: Так, але я би хотів розпізнати його раніше. Простіше кажучи, це насамперед нацизм, сталінізм, комунізм, фашизм. Це все 20–30-ті роки. Ну сталінізм, комунізм триває далі, ще франкізм із Франко в Іспанії. У Португалії хто був? Салазар. І багато інших. Що відбувається з нацизмом, і де в нацизмі є фашизм? Відбувається нова гібридизація лівого і правого, нове змішування. Тому що...

Голос від учасників: *Націоналізм додається, так?*

В. Є.: Лише почасти. Річ у тому, що і нацизм, і фашизм, і сталінізм відбуваються на межі між правим і лівим. До певної міри, тобто до того, як була оця опозиція капіталізму і соціалізму, це вже після Другої світової війни. Але велика опозиція до Другої світової війни, яка і призвела до світової війни, — це опозиція лівого і правого, проте до певної міри *тоталітарних версій лівого і правого*, тобто тоталітарної версії соціалізму — *сталінізму* — і тоталітарної версії правого, тобто націоналізму та ідеї ієрархій, тотальної єдності націй — себто *фашизму і нацизму*. Але вони в чомусь були дуже схожі, тобто ми про це дуже часто забуваємо, але вони були схожі. Чим? Як, приміром, називалася партія Гітлера?

Голос від учасників: *Націонал-соціалістична.*

В. Є.: Тобто, з одного боку, націоналізм, а, з другого — соціалізм. Це означало ідею того, що ми ідемо в традицію. Гітлер казав: «Ми маємо повернутись туди, де ми зупинилися 600 років тому!» 600 років тому Німеччина зупинилася на етапі Середньовіччя, Священної Римської імперії німецької нації і так далі. Ідея правого консерватизму тоді — це була ідея ієрархій, праві XIX століття завжди мислять у термінах ієрархій, тобто немає рівності, а є якась ієрархія між чимось і чимось. Тільки якщо в епоху французької революції праві мислили в термінах ієрархії соціальних класів (є аристократи і є буржуа), то фашизм і, особливо, нацизм мислили в термінах ієрархії соціальних груп: нацизм говорить, що є ієрархія між расами, але, з другого боку, це така собі...

Голос від учасників: *Популізм.*

В. Є.: Ну, популізм — це радше тепер, але ми поговоримо і про те, що таке популізм, бо все це я доведу до сучасності. Але ідея соціалізму полягає у тому, що ми все одно спираємося на масу людей, тобто аристократію, але аристократію певної маси. І ще класичний приклад — це Муссоліні, фашизм в Італії. Бо Муссоліні перед тим, як стати націоналістом, був лідером італійських соціалістів, і головна дилема для фашизму (чому й виник італійський фашизм) виникла тоді, коли певна фракція соціалістів закликала, щоб Італія вступила в Першу світову війну. Італія на початку Першої світової займала нейтралітет. Потім вона вступила у війну на боці Антанти, тобто проти германців, проти Прусії і Австрії. Так ось, проблема італійського фашизму виникла тоді, коли Італія ніби ж виграла у Першій світовій війні, тобто вона — серед переможців, але вона нічого не отримала. Італія хотіла отримати Адріатику, нинішню Хорватію, але все це віддали балканським націям. І от ключова ідея італійського фашизму — це пролетарська нація, італійці як пролетарська нація. Тобто неможливо зрозуміти фашизм і нацизм без розуміння, що в ту епоху існувала маса бідних людей, які потребували отакої об'єднавчої тоталітарної ідеології. І вони могли би вийти в комунізм, могли вийти у фашизм, до певної

мири, ці ідеї мали великий вплив. Сталінізм, до певної міри, теж будував пролетарську націю, тому що сама ідея комунізму передусім полягає у інтернаціоналі, «ми маємо об'єднати усіх пролетарів, ми маємо забути про національні кордони, пролетаріат не має вітчизни» і т. д., тому сталінізм так сильно боровся проти національної ідентичності, в тому числі української. Проте в певний момент, коли Сталін прийшов до влади на початку 30-х, він сказав: «Ми будуємо соціалізм в окремо взятій країні», — пам'ятаєте цю фразу, так? Насправді це була велика єресь у марксизмі, бо ти не можеш побудувати соціалізм в окремо взятій країні. Ще Ленін вірив у всесвітню революцію. Тобто сталінізм теж почав будувати СРСР як пролетарську націю. І от виникає питання. Пам'ятаєте, я вам казав, що легітимація, нова легітимація — це легітимація знизу, але ми з вами говоримо про ідеології. Ідеології як певні системи ідей, які щось обожествляють, тобто вони приходять на зміну релігіям, але вони все одно щось обожествляють, і якщо фашизм і нацизм, передусім нацизм, обожествляє поняття і явище раси, то комунізм обожествляє поняття і явище... Яке? Хто для комунізму найголовніший Бог?

Коментар учасника: Пролетаріат.

В. Є.: Так, пролетаріат. Це такий колективний Бог. Він знизу, тобто парадокс у тому, що і фашизм, і нацизм, і комунізм — це творіння вже нової модерної постфранцузько-революційної епохи, де ми всі праві, тобто особисто все одно перебуваємо в логіці легітимації знизу. Є якийсь абсолют, який дає свою легітимацію. Він дає свою легітимацію: партії і так далі. Питання: хто цей абсолют? І проблема в тому, що оці тоталітарні ідеології XX століття зігнорували велику ідею XIX століття, ба навіть радше XVIII ст., а саме: ідею людства взагалі. Тобто, що є люди взагалі, вони більш-менш рівні, хто хороший, хто поганий, ми не можемо виокремити і сказати, що ця група людей краща, ніж інша... Тим часом названі ідеології так і робили, самочинно вносили ієрархію в цю множину — ці групи людей кращі, а ці — гірші... Якщо ми кажемо, що пролетаріат — це абсолют, або кажемо, що певна

раса — це абсолют, то який із цього логічний висновок? Правильно — всі інші групи неважливі, їх можна і треба потіснити, а якщо вони заважають — то їх треба знищувати.

Коментар учасника: *Класова боротьба.*

В. Є.: От це вже дуже цікаво. Для соціалізму — так, класова боротьба, а яке головне поняття для нацизму?

Коментар учасника: *Єдина раса.*

В. Є.: Як називається книжка Гітлера?

Коментар учасника: *«Mein Kampf».*

В. Є.: Що це означає? Так, «Моя боротьба». У Гітлера дуже багато боротьби. Його головна метафора полягає в тому, що раси — це насправді біологічні види. Тобто, якщо ви почитаєте «Mein Kampf», інколи для профілактики можна взяти почитати, наприклад, ми бачимо кенгуру, мавпу чи птаха, і Гітлер теж багато пише про звірів. Він каже, що відмінність між расами приблизно така сама, як між лисицею і вовком або лисицею і зайцем. Лисиця ніколи не стане зайцем, так само іудей ніколи не стане арійцем. А коли так, і арійці — це вища раса, тоді єдиний вихід у тому, щоб кудись цих іудеїв виселити або їх знищити. Тобто коли ми говоримо про головні події ХХ століття, трагічні події (а для України це — Голодомор, приблизно 4–5 млн жертв, історія нацизму — це Голокост, приблизно тільки євреїв знищено 5–6 млн), то в принципі можна припустити, що, грубо кажучи, коли Гітлер на початку 20-х років писав «Mein Kampf», то він не збирався знищувати усіх євреїв, але певна логіка призвела саме до цього.

Певна логіка оцих ідеологій, які постулюють, що в дійсності тільки одна група людей є абсолют, божеством, і майбутнє людства пов'язане тільки з цією групою — це специфічна філософія історії, згідно з якою людство розвивається тільки через втілення в якійсь групі людей, а всі інші групи — відстають у своєму розвитку, вони — гальмівні,

тобто, вважай — зайві... Ми бачимо ці паралелі, коли вивчаємо історію Голодомору і його ідеологічного обґрунтування: нам крок за кроком відкривається, як це обґрунтовується. «Селяни, — пише Сталін, — це останній капіталістичний клас. По суті, ми знищили буржуазію, але цей останній капіталістичний клас десь там ховається по селах, треба знищити принаймні куркулів, а разом з ними й селян взагалі, і тоді ми насправді переможемо — винищимо, викорчуємо — капіталістичний клас».

Чому я все це переповідаю? Тому що настає в Європі повоєнна епоха. До речі, що про це можна почитати? Про історію 30-40-х років найкраща книжка — це велика студія американського історика Тимоті Снайдера під назвою «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінім». Я вважаю, це одна з найкращих книжок. Англійською «Bloodlands», але вона вже видана й українською. Вона дуже товста, але це найкраще читання для того, щоб зрозуміти, що відбувалося у 30-40-х роках. Бо що зробив Снайдер, дуже відомий історик з Єльського університету? Він дуже активний і публічний, його остання книжка називається «Про тиранію», там вміщено низку есеїв, попередня його книжка називається «Чорна земля» — це про історію Голокосту, тобто знищення євреїв. І це все дуже розумно, переконливо і дуже детально, дуже багато цікавих думок, якщо ви цікавитесь такими питаннями.

Так ось, що робить Снайдер в «Кривавих землях...». Він вдається до нібито дуже простої процедури, він каже: «Давайте подивимося на весь регіон Східної Європи, тобто Україну, територію сучасної України, Білорусії, Західної Росії, Східної Польщі, але не крізь призму окремих національних історій, а крізь призму головної події в самому регіоні». Тобто, грубо кажучи: «Гаразд, у 30-х роках ми аналізуємо Голодомор, прихід нацистів до влади і так далі, і так далі». І його правда, що в 30-40-х роках українські, білоруські землі були найнебезпечнішим місцем на землі. І от настає повоєнна епоха в Європі. Який висновок роблять люди? Дуже цікаво! Тим, хто читає англійською, я раджу почитати іншого історика, його звати Тоні Джадт (Tony Judt), на жаль, він уже помер, — це учитель Снайдера. Так

ось його книжка «Postwar» (може, вона колись з'явиться й українською) — це історія Європи після війни. Якщо ви хочете прочитати одну книжку про історію Європи після Другої світової війни, то ця книжка must-read. Тоні Джадт звертає увагу на те, хто ті люди, які прийшли до влади після війни в Європі. Наприклад, у Великобританії — Черчилль. Хто такий Черчилль?

Коментар учасника: *Прем'єр-міністр.*

В. Є.: Я спеціально ставлю дурні питання, щоб ви включалися. Черчилль — великий герой своєї країни, але парадокс у тому, що він у 45-му році програє вибори. Тим із вас, хто дивляться серіали, нагадаю дуже класний останній серіал «The crown» про Єлизавету II: там дуже яскравий образ Черчилля і дуже добре змальована ситуація, коли він програє вибори. Уявіть собі: герой, це теж парадокс демократії, людина, яку в Британії вважають людиною, котра перемогла нацизм, програє вибори в 45-му році! Кому він програє? Лейбористам. Хто такі лейбористи в Британії?

Коментар учасника: *Соціалісти.*

В. Є.: Так, тобто це британська назва для соціалізму як політичної течії. Від «labor» — праця. Фактично, якщо XIX століття у Британії — це опозиція між лібералами і консерваторами. Але коли утверджується загальне виборче право, лібералів фактично знищують як самостійну течію (хоча вони й досі ще існують десь на маргінесах політичного поля...). Їхню — соціалістичну — нішу займають лейбористи, і тоді виникає це велике внутрішнє протистояння в середовищі лейбористів: між консерваторами, правими і лейбористами лівими. Черчилль — це, звісно ж, conservative part, консерватор.

Репліка учасника: *Черчилль же переходив...*

В. Є.: Він переходив, але коли він став символом нації, то, безумовно, був консерватором. Консерватор — це коли ми говорили про Французьку революцію, про

XIX ст., то, знову ж таки, велике внутрішнє протистояння у Великобританії: є консерватори, котрі всіляко обстоюють традицію («Нам треба зберігати традиції, нам треба зберігати релігію і так далі»), і ліберали, котрі стверджують потребу соціального новаторства («Давайте нам прогрес, давайте нам універсальні права, свободи»). Коли ж загальне виборче право фактично стирає лібералів із порядку денного, і замість них з'являються лейбористи, то вони постулюють таке: «Нам потрібна рівність! Нам потрібен перерозподіл благ!» Себто по суті гасел та інтенцій це — соціалісти. А консерватори фактично стають буржуазною партією, тобто партією капіталістів, капіталізму. Ну і, звісно, лейбористи завжди будуть більш помірковані, консерватори завжди будуть більш жорсткі й рішучі (на їхню думку, з ворогом треба не домовлятися, а боротися).

Ми говоримо про 40-ві роки, наприклад, про 1945 рік. Черчилль програє вибори своїм — британським — лейбористам, лідером котрих був, якщо я не помиляюся, Еттли. Що відбувається у Німеччині? У Німеччині перемагає Аденауер. У Франції — спершу де Голль, хоча він також у підсумку програє вибори, але фішка не в тому: це вже деталі.

Запитання від учасників: *А де Голль він правий?*

В. Є.: Так, він, як і Черчилль, консерватор. Де Голль, ясна річ, проти соціалізму, проти лівих і так далі, — вся ця лінія протистояння у французькій політиці існує подосі: голлісти проти соціалістів. Але Макрон усе зруйнував. Чому я це переповідаю? Тому що в принципі навіть незалежно від того, хто приходить до влади (до неї можуть приходити соціалісти чи, як у Німеччині, консерватор Аденауер), ідея у цих людей була така: нацизм і фашизм виграли не тільки тому, що люди повірили в якісь дикі ідеології і в те, що треба винищувати євреїв та інші етнічні групи, вони виграли через те, що люди стали дуже бідними, що відбулося велике збідніння населення, а коли у нас трапляється різке збідніння населення, то бідні голосуватимуть за партії, як нині кажуть, популістів, за ті сили, які тут і тепер пропонують громадянам дуже прості рішення.

Коментар учасника: *Радикальних соціалістів.*

В. Є.: Так, або радикальних націонал-соціалістів. Що треба робити? Який запобіжник проти повернення тоталітаризму? Треба збудувати Welfare State. Що таке Welfare State? Держава добробуту. Ідея полягає у чому? Це те, що називається кейнсіанство, або demand driven, not supply driven, but demand. Тобто ми маємо дати людям гроші, ми маємо дати людям максимум добробуту і максимум безпеки. Welfare State — це породження якраз повоєнної епохи, воно передбачає створення безкоштовної страхової медицини (навіть у ліберальній Великобританії вона існує, у Франції, Німеччині і так далі), допомогу з безробіття, страхування, пенсію тощо.

Репліка учасника: *Соціальна подушка безпеки.*

В. Є.: Так, подушка безпеки. І в принципі всі європейські країни йдуть цим шляхом, і це ключ до того, чому сьогодні країни ЄС є такими, якими вони є. Вони вже не живуть у суспільстві Welfare State.

Репліка учасника: *Держава дозволяє задовольняти базові потреби.*

В. Є.: Тобто ми маємо зрозуміти, що суспільство добробуту — це породження отих повоєнних десятиліть з усією їхньою специфікою.

Коментар учасника: *А це не соціалізм у чистому вигляді, з чого все і починалося.*

В. Є.: Ось це вельми цікаво, що до певної міри суспільні моделі типу суспільства добробуту (Welfare State) виникли як реакція на тоталітаризм, а, з другого боку, як наслідок пресингу Радянського Союзу і дуже сильних лівих партій у Європі. Ультраліві, комуністи, бо ліві можуть бути і більш поміркованими соціалістами, і більш радикальними, які дотискають гасло «ось ми з вами зараз зробимо революцію».

І до певної міри владні еліти постійно йшли на поступки цьому. Тому цей пресинг, з одного боку, це пам'ять про велетенську соціальну нужду, що охопила собою Європу 20–30-х років, а, з другого — наслідок пресингу Радянського Союзу, що й призвів до створення отакої соціальної моделі нинішньої Європи. Коли відбувається і чому саме тепер відбувається втеча Великобританії з ЄС? Згадую це, бо йдеться про виразну ознаку першої кризи цієї моделі. В чому проблема Welfare State?

Коментар учасника: *На голову вилізли.*

Коментар учасника: *Живуть не по засобах.*

Коментар учасника: *Вони за рахунок податків це роблять.*

В. Є.: Так! Якщо ти даєш безкоштовну медицину усім людям, то люди ходитимуть до лікарів незалежно від того, є в цьому нагальна потреба чи її немає (вони і сьогодні ходять у Франції чи в Німеччині). Відповідно, у бюджеті твоєї країни виникає велика дірка, бо за все платиться з бюджету, «ходаки по здоров'я» за себе не платять. Тобто проблема Welfare State полягає у тому, що така система вирішує проблему, наприклад, всезагальної рівності і робить усіх нібито щасливими. Проте у певний момент влада такої держави опиняється перед фактом дефіциту бюджету і зростання державного боргу, а це веде до деградації соціальних структур і зниження особистої мотивації громадянина. Бо одна з особливостей оцих європейських країн полягає у тому, що там дуже сильне трудове законодавство й дуже сильні профспілки, які надзвичайно ускладнюють ймовірність звільнення працівників, особливо держслужбовців, фактично там дуже складно звільнити людину. Це добре чи погано? З одного боку, це добре, бо людина відчуває себе захищеною, у неї завжди все добре, але, з другого боку, в неї немає жодної мотивації на покращення своєї праці. Якщо ти, приміром, керівник бізнесу, то як ти можеш оптимізувати свій бізнес, якщо ти не можеш замінити неефективних людей на посадах ефективними? В цьому сенсі

Україна — це повна протилежність сказаному, тому що відповідно до моїх спостережень і досвіду звільнити найняту людину у нас набагато простіше, ніж звільнити людину у Франції.

Коментар учасника: *Не на державному рівні.*

Коментар учасника: *А якщо людина не хоче чинити су-противу?*

Коментар учасника: *У нас також законодавство дуже дбає про працівника, тому що ми з радянських років, а в Сінгапурі, наприклад, взагалі немає трудового права.*

В. Є.: Так, у нас цей спадок залишився.

Коментар учасника: *Мені взагалі не зрозуміло, що хоро-шого в захищеній людині. Адже вона повинна боротися за себе, інакше нічого не досягне...*

Репліка учасника: *Це ж був баланс проти свавілля робо-тодавців, коли там був ще 14-й рік... Періоди дестабілізації...*

В. Є.: Проблема виявляється і в такому: коли ти можеш легко звільнити, і люди почуваються незахищеними, вони не можуть виконати замислену роботу, вони безробітні, тоді вони будуть голосувати за популістів. За мить ми до цього перейдемо, але перед цим я все ж таки згадаю ще одне. В чому була проблема Тетчер, а потім Франції і особливо Великобританії? Парадокс Великобританії 70-х років полягає в тому, що ця могутня країна, уявіть собі, Сполучене Королівство, фінансовий центр світу, звертається до МВФ по допомогу, тобто Великобританія опиняється на рівні кра-їн третього світу, які змушені шукати грошей! Тобто про-блема Welfare State — це на мікрорівні відсутність особистої мотивації і так далі, а на макрорівні — це дефіцит держав-ного бюджету.

І саме в оцей момент, наприкінці 70-х — на початку 80-х років, народжується так званий неолібералізм — новий

виток лібералізму, який каже... Що таке лібералізм? Це ідеологія, яка робить акцент на свободі. Ідеалізм каже, що давайте вже згортати цю державу добробуту (цю Welfare State), припинімо догоджати профспілкам, бо так недовго і до дефолту країни. Тетчер дуже сильно боролася проти профспілок, керуючись принципом «ми знижуємо податки, ми даємо можливість бізнесу розвиватися, ми скорочуємо ці всі програми соціальної допомоги і підтримки». Добре це чи погано? Це завжди питання балансу.

Що ми тепер маємо? Яку ми тепер маємо історію? Якщо зазирнути в інтернет, то знайдемо багато графіків про розшарування — inequality (нерівність). Коли ви робите акцент, наприклад, на свободі, то нерівність — це дуже добре, це надає динаміки суспільству, але тоді найкращі і найгірші дисбалансують, поляризуються, тобто найкращі йдуть угору, а найгірші йдуть вниз, і в певний момент у вас, наприклад, виникає величезний дисбаланс у доходах. Це те, що Обама намагався змінити у Сполучених Штатах. Як змінити оцей розрив у доходах? Насправді медична реформа Обама була дуже важливою штукенцією, тому що, якщо у Великобританії цю модель медичного страхування побудували, загальностраховий поліс там є обов'язковим, то в Америці цього немає. Хтось із вас жив в Америці? Там жити можна, поки ти здоровий, якщо в тебе є страховка, бо я жив рік, в мене заболів зуб, я пішов до зубного, у мене не було страховки на дантиста, і пломбування каналу мені обійшлося в \$1000.

Голос від учасників: *Товариш із дитиною зайшов до педіатра і дві з половиною сотні віддав за прийом і зеленку на коліно дитині.*

В. Є.: Так отожд: якщо у тебе немає страховки, то в тебе можуть виникнути серйозні проблеми. Що ж відбувається тепер? Тепер ми бачимо зростання так званих популістів, ми бачимо уряд популістів в Італії, ми бачимо уряд популістів в США, Трампа, бачимо дуже багато інших речей, але до певної міри це також реакція на цей неолібералізм 80-90-х років.

Голос від учасників: *Обернений баланс, так?*

В. Є.: Так, тобто коли у вас виникає і поглиблюється великий економічний розрив, велика майнова нерівність, що стає очевидним, умовно кажучи, з показників середнього доходу, тоді виникає питання, що робити тим людям, які біднішають? І проблема в тому, що в європейських суспільствах люди відчувають, що вони біднішають, що вони будуть бідніші, ніж їхні батьки. Тобто ми до певної міри живемо в ситуації, яка в чомусь нагадує 1920-ті роки, коли до влади, наприклад, в Італії приходить фашизм. Є велика маса населення, яке відчуває себе маргіналізованим, яке голосує за популістів, тому що на питання їхнього добробуту ніхто не дає відповіді, тому що члени європейського і американського суспільств, попри те, що система добробуту загалом функціонує дуже добре, відчувають її кризу, а значна частина населення дедалі відчутніше біднішає. З другого боку, ми бачимо, що це суспільство добробуту опиняється у фінансовій кризі, бо у багатьох країн державний борг уже перескочив за 100 % ВВП.

Тепер спробуємо нарешті поговорити структурно. Я завжди намагаюся історію ідеологій пояснити через...

Голос від учасників: *Пробачте, що перебиваю, тобто сказане означає, що теперішній період гromадить у собі якісь кардинальні революції?*

В. Є.: Я не знаю, я ж не пророк.

Голос від учасників: *Ви проводите аналогію між 80-ми і 20-ми роками, коли ми маємо період глибокої кризи з 1929 по 1945-й... Приблизно такий же час минув від «піднесених 80-х» до зламу тисячоліть...*

В. Є.: До певної міри так, але чи воно породить такі ж наслідки, складно сказати. У кожному разі, ми бачимо ті самі симптоми: критику ліберальної демократії і зліва, і справа, ми маємо ультралівих і ультраправих європейців, які тепер висловлюють суголосні судження, те саме, що відбувалося у 20-х роках. Це гібридні ідеології: нацизм, фашизм, фемінізм, які були між правими і лівими. Зараз ви бачите яку

картину? Ви бачите, наприклад, Німеччину, і візьмемо там ключове питання — це питання щодо Росії, як ставитися до Росії? Які в Німеччині головні союзники Росії? Це АФД, партія «Альтернатива для Німеччини», яка є ультраправою партією, причому це дуже молоді люди. Проблема сучасного суспільства в тому, що ліберальний устрій захищають старі люди, старе покоління. Молоді люди йдуть у радикальні партії, які постулюють: «Увесь цей політикум (establishment) — це все погано». Альтернатива для Німеччини на минулих виборах спромоглася подолати прохідний бар'єр до вищого органу влади: уперше від часу Другої світової війни ультраправа партія увійшла до парламенту! Вони не нацисти, вони не кажуть, що євреїв треба вбивати і так далі, але вони кажуть, що мігрантів Німеччина пускати не буде.

Голос від учасників: *Вийти з ЄС, відмовитися від єдиної валюти — євро...*

В. Є.: Італійці справді до цього закликають, так, а німці розуміють, що Німеччина — це головна країна Європейського Союзу, проте все одно вони дуже люблять Путіна, вони дуже люблять ДНР, ЛНР... А з іншого флангу — ультраліві, це так звані «соціалісти» Die Linke, які мали би бути абсолютно протилежними, бо ліві мають ратувати за соціалізм, за рівність, а праві — за національну ідентичність... Однак їхні позиції і симпатії збігаються: теж любов до Путіна, теж ДНР, ЛНР. Буквально днями Die Linke організували конференцію в Берліні (як міжнародний журналіст я просто стежу за ними). І там серед запрошених бачимо Єлену Бондаренко, всяких колишніх регіоналів, оцю «святенну мерзоту» Новінського. Тобто вони дуже сильно проросійські.

Вони кажуть: «Демократія — в кризі, нам потрібна сильна рука». В 20-х роках казали те саме. Чи всі ці настрої і сили сукупно призведуть до таких самих наслідків? Я сподіваюся, що ні, що сучасні демократичні системи більш стійкі. Досвід Трампа показує, що він не зміг переламати американську демократичну систему. Проте він тепер змінив тактику: замість того, щоб іти систематично кудись у визначеному

напрямку до визначеної цілі, він почав (це вже інший приклад авторитарного рівня) створювати локальні турбулентності і завихрення, що породжують відчуття американських гірок, тобто тотальної непередбачуваності. «Я сьогодні проведу саміт таким чином, завтра у мене не буде саміту, потім в мене буде», або «тут я люблю Канаду, а тут я не люблю Канади».

Бачите, що відбувається. Якщо ми візьмемо Італію, хто зараз при владі в Італії? Перше, ми маємо популістський уряд, але він складається з двох головних сил: перша — це «Ліга», яка від початку була партією, яка домагалася відокремлення промислової Півночі Італії, що є позицією радикально правих. Друга складова влади — «Рух 5 зірок», що його заснував Беппе Грілло, тепер там інший лідер, і вони по суті ще більші популісти і демагоги, ніж «Ліга». Вони кажуть: «Ця демократія — це не справжня демократія, у нас тут інтернет-голосування, ми демократію робимо через інтернет». Тобто ідея такої прямої демократії. Але вони теж люблять Путіна, кажуть, що треба знімати санкції і так далі, люблять сильну руку.

Голос від учасників: *Чому?*

В. Є.: Бо вони вважають, що у них є спільний ворог — це центр, центральна влада, політикум, establishment.

Голос від учасників: *Це ж демократи, обстоюють широкі права людини, всіх скрізь пустити, всім допомогти...*

В. Є.: Так, вони саме так і вважають. Тобто, це неоліберальні системи, вони самі собі вибрали її спільного головного ворога. Приблизно так само в 20-х роках фашизм і комунізм мали спільного ворога — парламентську демократію, себто точку зору, за якою все потонуло в процедурах, насправді ніхто не може нічого вирішити, все дуже довго і бюрократизовано, а тому потрібна сильна рука, яка все це змінить. Те саме було й у Франції. Якби Макрон не переміг, у Франції була велика можливість, великого протистояння між Національним фондом Марін Льопен (ультраправі,

антимігрантські сили) і так звану Нескореною Францією Меланшона, нащадками комуністів. Однак сюди увірвався Макрон, якийсь метеор, не зрозуміло, звідки він узявся, — і перекреслив собою цей сценарій. Але ж вони теж вітають новий тоталітаризм: Путін, сильна рука, геть мігрантів...

Тобто ми бачимо новий світоглядний гібрид, говоримо про гібридну війну, і можна говорити про гібридні ідеології. І тепер дивіться, структурно, — я намагаюсь пояснювати ідеології крізь слоган Французької революції «Свобода, рівність, братерство!» Три ідеології. Погодьмося, дуже красиві слова. Всі ми любимо свободу, всі любимо рівність, але проблема в тому, що у 1789 році вони співіснували органічно, а вже за два століття, що минули від часу проголошення цього гасла, від Французької революції, ці цінності не завжди сполучаються, вироблені на їхній основі ідеології за останні два століття структуровані тим, яку з названих цінностей вважати пріоритетною.

Свобода — це лібералізм, сама назва походить від поняття *liberty*, ми з вами говорили про це багато. Отже, одні кажуть, що найголовніше — це свобода, свобода є недоторканною, ти нічим і ніяк не можеш її обмежувати. Ані свободу висловлення, ані свободу інформації, ані економічну свободу. Тоді як рівність — це соціалізм, і прибічники рівності стверджують, що головне — це рівність, причому не просто прав чи можливостей, а рівність результату! Адже справа не в тому, щоби громадянам надати рівні права, а в тому, що у підсумку використання цих прав усі громадяни були більш-менш рівні економічно! Тепер поглянемо на братерство: спадкоємцем цього складника великої формули є націоналізм, адже братерство зумовлюється тим, що ми всі брати, тобто ми у нашій спільноті до певної міри поєднані кровно, походженням. Тобто ми — група людей, і ми споріднені походженням, мовою, традицією, історією, ми — брати, а десь там за нашим колом є чужі, проти них треба боротися, там є якісь інші... І проблема полягає в тому, як знайти баланс між «своїми» і «ними». Себто самі по собі всі ці цінності дуже хороші, людство не може без них жити, але, втілювані в соціальній дійсності, вони породжують суперечності.

Голос від учасників: Назвати одну партію «ліберальна...», другу — «соціалістична», а третю — «національна партія...».

В. Є.: Я вам більше скажу — всі українські партії приблизно так і названі.

Голос від учасників: А в нас народ бідний, усі тільки за популістів і голосують. У нас взагалі немає центристських партій.

В. Є.: Так, але народ буде завжди голосувати. Проблема в тому, що народ голосує за популістів не тільки у бідній Україні, а й багатій Європі. І я вам скажу чому. Тому що це — спадок історії. Ти ніколи не можеш мати все, тобто в ідеальному суспільстві цінності представлені повного і рівномірно, але в реальному суспільстві ти завжди йдеш в якийсь дисбаланс. І коли ти потрапляєш у будь-який дисбаланс, це завжди закінчується погано. Бо коли ти — за рівність, і, в принципі, це означає суспільство комунізму. Отже ти йдеш в рівність, але за рахунок свободи і за рахунок братерства. Тому, коли комунізм каже: «Всі рівні, значить всі однакові», комунізм знищує національну ідентичність, у тому числі українську. З «Маніфесту...» знаємо, що «пролетаріат не має вітчизни». Коли ти йдеш у братерство, ти кажеш: «Ми — група людей, що мають бути єдині, ми маємо протистояти чужинцям». І на цьому шляху рано чи пізно ти будеш обмежувати свободу, бо всередині цієї, здавалося б, цілком моногамної групи будуть люди, які скажуть, що треба всім давати права, бо є чужі і в середині єдиної спільноти, що ми робимо з такими? Що ми робимо з людьми всередині, котрі за своїми людськими властивостями не є своїми? Що ми робимо з мігрантами? Націоналістичні партії кажуть: «Всіх емігрантів ми висилаємо».

І навіть лібералізм, коли ти абсолютизуєш свободу, теж може призвести до дисбалансу. У світі взагалі і в Україні зокрема ми живемо в ситуації, коли ми повністю забули про бодай декларовану рівність 90-х років: у нас взагалі немає рівності, в нас величезний розрив, немислимий розрив у доходах. У нас є олігархи, більш-менш якісь там кількісно

нечисленні середні класи, а потім уся маса бідного населення. І коли ми кажемо, що свобода є головною цінністю (хай нам для простоти ідеться тільки про економічну свободу), то люди все одно не однакові: є кращі і є гірші, причому кращі стають дедалі кращими, а гірші — дедалі гіршими.

Коли я вам говорив про welfare state, то мав на увазі Європу, десь у 50–70-ті роки сконцентровану, хай це як дивно, на цих двох поняттях: свободі і рівності. Йдеться про розширення простору свободи, наприклад, питання гендерної рівності, свободи жінок і так далі, свободи інших національностей і водночас рівність. У цій Європі тема братерства була *маргіналізована*, тому що європейці в Західній Європі вважали, що націоналізм — це зло. Для нас — усе навпаки, бо в нашій «більшовицькій історії» було забагато рівності, натомість замало свободи і братерства. Саме тому в Україні 90-ті й двохтисячні роки пройшли під гаслами або націоналістичними, або ліберальними, і ми значною мірою забули про рівність. Навіть коли стався Євромайдан, навіть коли прийшов час на реформи. Реформи (байдуже, успішні чи неуспішні), які тепер відбуваються в Україні, взагалі не ставлять питання про рівність і про добробут. Як, грубо кажучи, зробити так, щоби люди багатшали, а не біднішали? Відповідно, на це тематичне поле приходять популісти, дуже легко: з косою чи без коси, проросійські чи прозахідні...

Коментар учасника: *З косою чи з вилами.*

В. Є.: Так, добрий жарт. І вони виграють вибори, і наступні вибори в Україні виграють популісти. Наступний український Парламент — це Тимошенко, Ляшко, Опоблок і Мурал...

Питання від учасників: *А які у нас потужні ліберальні партії?*

В. Є.: У нас немає ідеологічних партій в принципі. Проблема України в тому, що...

Коментар учасника: *Ну як немає? Націоналістичні все ж таки є, так?*

Коментар учасника: *Націоналістичні є, а ось гуманістично-ліберальних немає...*

В. Є.: Є маргінальні, тобто щось на кшталт «Сили людей», «ДемАльянсу» — це все нібито ліберальні партії. Проте все одно в Україні проблема в тому, що українська політика визначається грішми. Вона не визначається цінностями та ідеями. Ми взагалі ввійшли від того, що нам потрібне розмаїття ідеологій, що суспільство завжди балансується на цьому розмаїтті, за 90-тих років ми увійшли в епоху, коли всі люди перестали вірити в ідеї як такі. Люди стали вкрай прагматичними, тобто ми відійшли від екстриму, де ідеї були міфами і божествами, про які я вам розказав, і перетворилися на суспільство, де ідеї дискредитовані. І це наша велика проблема.

Моя ідея полягає в тому, що, пам'ятаєте, про сокиру хто згадав і хто її застосував? Головні поняття Французької революції були божествами в XIX і XX ст., тобто ідеологія їх абсолютизувала: соціалізм був тільки за рівність; націоналізм був тільки за братерство. І потім, коли відбулася криза ідеологій, коли в декого там приключився кінець ідеологій, витворилося таке враження, що тепер оці гібриди, що їх ідеї — це така приманка, вивіска, фасад, маска. А насправді вже ніхто не вірить ані у свободу, ані у рівність, ані у братерство, тому ми дійшли іншого екстриму: від тотальної віри до тотальної зневіри, тотальної недовіри.

Моя ідея полягає в тому, що обидва екстрими — згубні, бо якщо ви думаєте про ідеї як про божества, якщо ви саме так їх сприймаєте, то ви зрештою закінчите тим, що почнете знищувати опонентів фізично. Якщо ви думаєте, що ідеї — це просто порожні слова, тут ви теж знищуєте смисли. Сучасний путінізм у Росії — це переважно гібридизація ідеї, коли ви вже не вірите жодній ідеї, а коли стається так, то у вас залишаються тільки інстинкти.

Голос від учасників: *Чому? Там націоналізм.*

В. Є.: Це все маски, бо що таке путінізм? Це спроба поєднати православ'я і комунізм, ідеї демократів з християнською

ортодоксією. Зверніть увагу, як вони кажуть про суверенну демократію.

Голос від учасників: *Це тільки на словах. Насправді це консервативна націоналістична ідеологія, суміш ортодоксального християнства з націоналізмом.*

В. Є.: До певної міри так, але зверніть увагу, яка риторика їхніх пропагандистських джерел, медіа? Який слоган Russia Today? Question more. Ставте більше питань, тобто вони ідуть до західного світу з ідеєю, що вони насправді є носієм критичного мислення, що вони ніякі не націоналісти, а критичні ліберали, тобто вони якраз класичний приклад того, що слова, ідеї використовуються як розмінні монети на потреби імперії. «Для нації всередині ми — націоналісти і консерватори, для зовнішнього світу ми насправді — ваш критичний погляд на ваш західний світ». Себто вони відіграють дуже просту ідеологічну функцію для західного світу: вони підривають довіру західного світу до самого себе, вони абсолютизують критичне мислення.

Тобто для Заходу вони — ультраліберали, всередині Московії вони — націоналісти, а для тих, хто ностальгує за Радянським Союзом, вони — ліві, тому що вони люблять Леніна і Радянський Союз. І от, повертаючись до теми сокири. Фішка в тому, що ідеології не є ані порожніми поняттями, ані богами: це просто інструменти. Ідеї — інструменти для того, щоби ми на такому мікшері вирівняли там, де є дисбаланс. Оці три цінності: свобода, рівність, братерство. Мені здається, ще, окрім оцих трьох цінностей Французької революції, нині є ще одна — безпека, яка стає дедалі важливішою. Але — питання до вас — якщо ми поглянемо на сучасний світ, де, ви гадаєте, у нас провалля? Як на мене, у нас велике провалля в аспекті рівності: і в світі, і в Україні.

Репліка учасника: *У нас рівнобідне, злиденне населення.*

В. Є.: Злиденне? Рівнобідне? Заждіть, а які у нас шикарні машини їздять ...

Коментар учасників: *Для того, щоб реалізовувати рівність, потрібні гроші, а грошей немає, тому що проблема з лібералізмом.*

В. Є.: О, оце дуже цікаво. У нас взагалі провисає все: у нас провисає рівність тому, що ми рівнобідні, але коли ми говоримо про рівність, ми все ж таки говоримо про рівнобагатих, забезпечених, тобто ідеал суспільства як суспільства в... чому? Тому що гроші, якщо ми візьмемо ці чотири цінності і безпеку теж, гроші — чи є вони додатковою цінністю? Мені здається, що гроші — це передусім реалізація безпеки...

Голос від учасників: *Братерства.*

В. Є.: Можливо. Але гроші нам потрібні для двох речей: щоб почувати себе у безпеці і щоб бути вільними. Гроші — це безпека, щоб я не помер з голоду, а на більш високому рівні — це можливості: купити квартиру, заснувати бізнес і так далі, і так далі. Тобто ми дуже провисаємо по братерству, бо питання національної ідентичності вельми серйозне, а ми його, тим часом, навіть не помічаємо. У нас повсякчас буде це питання виникати, що нас об'єднує? Чи треба нам одна мова, чи не треба? Ну і по свободі теж, звісно, свобода для бізнесу. Яка може бути свобода, якщо вас постійно можуть рейдернути?

І тоді виникає питання, а що треба робити, яку політику нам треба здійснювати? Якщо ми говоримо про світ у цілому, то, знову ж таки, мені здається, що тепер все більше буде провисання по рівності. Якщо згадати Тетчер, то що ці консерватори казали? Вони казали: «Окей, ми вже задовбалися із вашою рівністю, нам суспільство треба динамізувати, нам потрібно більше свободи». А в чому тоді проблема нинішніх консерваторів? Що нині кажуть консерватори типу Трампа? Чому Трамп перемагає на виборах? Тому що купа американців кажуть, що у них проблема з рівністю, у них знищуються їхні заводи, йде делокалізація виробництва, все це середина Америки, яка каже: «Ви біднішаєте. Хтось багатшає, хтось біднішає». Але Трамп

відповідає на це не збільшенням свободи, а зменшенням, він каже: «Нам не потрібна вільна торгівля, ми запроваджуємо нові тарифи».

Голос від учасників: *Тобто, це братерство, це націоналізм.*

В. Є.: Так, ми йдемо в братерство. Тобто консерватизм до певної міри повертається туди, де він і був. І тут питання, чи це точна відповідь на проблему? Життя покаже. Я на цьому буду завершувати, у нас ще 15 хвилин. Я хотів вам дати завдання, але, мені здається, це вже буде зайвим. Можливо, у вас будуть запитання?

Запитання від учасників: *Які партії чи сили буде представлено в селах, може, Ви можете спрогнозувати, які партії чи сили Ви вважаєте більш-менш серйозними, а їх прихід до влади — правильним?*

В. Є.: В Україні?

Голос від учасників: *Так.*

В. Є.: Знову ж таки, ставимо (дуже важливо це робити) питання про пріоритет. Де в нас головне, що в нас найактуальніше, який у нас пріоритет?

Коментар учасника: *Збільшення ВВП.*

В. Є.: А що нам кажуть популісти? Вони нам кажуть, що ми вийшли на рівність, значить треба повертатися до вихідної точки, тобто понижувати тарифи, бо до збільшення тарифів нас спонукають всякі міжнародні фонди... Подивіться, яка зараз істерика щодо МВФ. Передусім там Рабинович «обирає газ», ну точно не можна голосувати за цих. Тобто ці задовольняють населення через проблему, яку населення відчуває через брак рівності, через доглибне розшарування. Вони розсваряться із західним світом і тоді деінде шукатимуть гроші. А де вони братимуть гроші?

Учасники хором: *У Росії...*

Голос від учасників: *Тобто це точно непродуктивний вибір...*

В. Є.: Я вважаю, що Тимошенко, Ляшко (певний проєкт, скоріш за все, Ахметова, особливо всі ці Мураєв, Рабинович) — це дуже небезпечно. Проблема в тому, що відбулося після Майдану. От завтра починається Чемпіонат світу з футболу, який проходить в Росії. Хто бойкотує Чемпіонат світу? Фактично ніхто. Пам'ятаєте історію, хто бойкотував Олімпіаду в Радянському Союзі? Півсвіту. Чому так? Тоді московські можновладці вдерлися в Афганістан, тепер вони вдерлися в Україну, тобто, невже Афганістан важливіший, ніж Україна?

Голос від учасників: *Тут трошки є нюансів. Кажуть, що СРСР не вдерся, а це було офіційно, там біполярний світ фактично був прийнятий за аксіому.*

Коментар учасників: *Ми ж не оголосили, що у нас в країні агресор, ми оголосили, що у нас є вторгнення.*

В. Є.: Ми можемо скільки завгодно ображатися на західний світ і будемо абсолютно праві, що вони нібито накладають на Росію якісь санкції, але водночас будують з нею «Північний потік-2», який позбавить Україну транзиту, але правда полягає у тому (мені здається, що це й велика відмінність 1980-го року від 2014-го і 2018-го), що ми живемо у світі економічних взаємозалежностей, і західний бізнес дуже залежить від Росії, а Росія дуже залежить від західного бізнесу. У 80-му році такої взаємозалежності не було. Грубо кажучи, від бойкоту Радянського Союзу жодний західний бізнес не постраждав би, а від бойкоту Чемпіонату дуже сильно постраждають всі, і велика проблема нинішньої влади, попри її прозахідний курс, у тому, що вона не виконала свого ключового завдання. Ключове завдання полягало в тому, щоб збільшити взаємозалежність України і західного економічного світу, тобто впустити сюди більше бізнесу, пустити сюди більше інвестицій, зробити так, щоби питання захисту України

для західного світу було не тільки питанням морального вибору, а й фінансово-економічним питанням. Сьогодні ж ми в ситуації, коли наші олігархічні еліти можуть бути як завжди прозахідними, але вони дуже бояться цієї конкуренції. А за всі ті партії, за всі ті сили, які точно будуть прибирати всі оці бар'єри між Україною і Західним світом (а їх дуже багато, передусім судова реформа, судова антикорупційна реформа та ін.), за ці партії треба голосувати, мені так здається. Але в мене дуже песимістичне відчуття стосовно наступних виборів, я думаю, що наступний Парламент буде значно гіршим. І наступний/а президент/ка буде теж набагато гірший/а.

Репліка учасників: *Слухайте, а ви не думаєте, що Україна сьогодні є таки достатньо патріархальною державою, де жінку навряд чи оберуть президентом?*

В. Є.: Ні, хоча, ну слухайте, я не пророк, не знаю...

Питання від учасників: *А скажіть, будь ласка, яка партія реально здатна проводити ліберальні реформи в Україні? Хто з олігархів справді може підтримати ліберальні реформи в Україні?*

В. Є.: Я не знаю, я просто не так сильно залучений в українську політику, щоб знати її зсередини. Ліберальні партії — знову ж таки тут питання, чи може в Україні просто на гаслі свободи перемогти ліберальна партія? Мені здається, що ні, тобто будь-яка ліберальна партія все одно має відповісти на питання рівності, добробуту, бо голосують у нас здебільшого бідні люди, у нас голосує середній клас, але він поки дуже нечисленний, і суб'єктові таких спроб, грубо кажучи, треба заходити в нішу популістів, хоч і якимось по-іншому, показуючи, що ідеї і та політика...

Голос від учасників: *Приведуть до добробуту.*

В. Є.: До створення робочих місць, звичайно.

Питання від учасників: *Тобто все-таки БПП?*

Коментар учасника: *Ну так, або ж 5-10 оцих радикальних лібералів...*

В. Є.: 5-10, слухайте, тут велике питання. Тобто для нашого вельми збіднілого суспільства, де бюджетники отримують так мало грошей, треба дивитися конкретно, крізь призму доходів, цифр і відсотків, я не економіст. Якщо ви таким чином знижуєте податки, то як ви тоді наповнюєте бюджет? А якщо в бюджеті грошей немає, якщо ми повсякчас просимо гроші у МВФ, ЄС і так далі? Тепер націоналістів як таких в Україні і немає, тобто сьогодні усі націоналісти, але вони всі так чи інакше...

Голос від учасників: *Несправжні.*

В. Є.: А справжні — це які?

Голос від учасників: *Не словами, а діями.*

Голос від учасників: *Патріоти.*

В. Є.: Патріоти в якому сенсі? От, наприклад, Рабинович — найжахливіший український популіст. Як на мене, Рабинович з Мураєвим, які фактично мають свій телеканал «News One», і не тільки. Рабинович подає свій найжахливіший популізм як патріотизм.

Запитання від учасників: *Телеканал «112» — це Порошенківський?*

В. Є.: «Прямий» — це Порошенківський, а «112» — це канал з дуже непрозорим фінансуванням, який радше за все контролюється сім'єю Януковича. Порошенко хотів увійти в «112», йому це не вдалося, тому він створив свій «112», який називається «Прямий». А «112» і «News One» — це канали, які, звичайно ж, не мають прозорого фінансування, але коріння фінансів веде нас кудись у Росію.

Запитання від учасників: *А що буде з партією «УДАР»?*

Голос від учасників: *Ударяться.*

В. Є.: Дивіться, от ви кажете про націоналістів. І тут питання: що ми вкладаємо в поняття «націоналізм»? Якщо ми вкладаємо у це поняття протистояння російській агресії, так я абсолютно «за»! Але сьогодні ця ніша буде заповнюватися людьми із зовсім іншими настроями і світоглядними орієнтаціями. Я не випадково кажу про Рабиновича і Мураєва — зверніть увагу на їхню риторику, вони кажуть, що всі погані: Захід і Росія, ФБР поганий...

Голос від учасників: *Ізраїль...*

В. Є.: До чого тут Ізраїль? Рабинович — це не Ізраїль. Йому потрібно видавати себе за українського патріота, значить треба бути «з клепою в голові». Рабинович фактично пропонує ту саму риторику, що і Трамп: нам треба захиститися, але захищатися збройно — це не вихід, бо вихід України не пролягає через мілітарну звитягу, навпаки. Так, нам потрібно будувати свою власну економіку і так далі, але нам також треба максимально входити у світову економіку і нарошувати взаємні залежності із західними економіками для того, щоб, грубо кажучи, захист України для німецького бізнесу був би в його власних економічних інтересах. Тепер же це не в німецьких економічних інтересах, тому що німецький бізнес не може впевнено зайти в цю країну, бо в цій країні рейдерство і правове безчинство, бандитизм і дуже потужний олігархат, який формально націоналістичний, хоча економічно — не націоналістичний, але в його розпорядженні інструменти націоналізму: внутрішні силові структури, суди і рейдерські атаки, тобто тут питання не має простої відповіді.

Питання від слухачів: *Хто з олігархів може підтримати ліберальні реформи?*

В. Є.: Сьогодні В. Пінчук це робить, він намагається створити власний образ хорошого олігарха, вони з Ахметовим дуже змагаються за цю роль, хоча Пінчук, звісно ж, трішки

кращий, ніж Ахметов. Пінчук зараз запроваджує проект «Нові лідери» на ICTV, але це не його ініціатива, це до нього прийшли громадські організації, є така лабораторія законодавчих ініціатив, і ідея в тому, що ми шукаємо нових лідерів. Вони змагаються між собою, спершу відбирається сотня, а потім десять найкращих, котрі виходять в ефір і дискутують між собою на телеканалі ICTV.

Але проблема у тому, що, гаразд, нові лідери — це добре, але будь-хто, хто знайомий з будівництвом партій чи з виборчим процесом, може вам назвати цифри, скільки в ході парламентських виборів коштує перемога на окрузі. Це цифри, просто немислимі в сучасних українських умовах, коли у нас тотальна недовіра до всіх і всього, коли у нас немає партій, які фінансуються знизу. У нас виходить так, що всі партії на виборах будуть залежати від великого капіталу. Але великий капітал не зацікавлений у витворенні економічної взаємозалежності із західними економіками, ось у чому проблема! І тут велике завдання, як на мене, для всіх нас, в тому числі і для вас як бізнесменів, — сказати великому капіталові: «Чуваки, якщо ви не відкриєте України у бік світового, західного ринку, то ви просто просерете себе». Так само, як Ахметов фактично просрав свій бізнес, хоча потім і вивернувся через інші махінації.

Голос від учасників: *Він прекрасно себе почуває...*

В. Є.: Так, тому що він — це класичний приклад паразитування на державних ресурсах. Але в той момент, коли український олігарх стане зацікавленим у глобальній економіці, коли він відчує себе глобальним гравцем, усе почне поступово змінюватися. Досі наші олігархи — це захисна стратегія, бо окрім іншого вони ще є породженням совка.

Голос від учасників: *Красти будемо самі.*

В. Є.: Так!

В. О.: Але це вже інша чарівна дискусія, яка, звісно ж, трошки стосується питання ідеологій, трошки виходить

за її межі, — ми можемо її продовжити тут, уже в більш неформальному варіанті, бо, гадаю, чим більш неформальна ця бесіда, тим ефективніша вона для всіх. А на цьому етапі, якщо ви не проти, можемо подякувати панові Володимирі!

*Текст розмови є конспектом зустрічі,
який може неточно передати думки лектора.*

*Спілкування з учасниками групи Presidents' MBA-17
відбулось у червні 2018 року (Київ, Україна).*